

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292. Ефективна економіка. 2022. № 9.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.9.38>

УДК 338.439.6(477)

*Ю. І. Харабовський,
аспірант кафедри соціально-поведінкових, гуманітарних наук та
економічної безпеки,
Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7359-1687>*

АДАПТАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

*Y. Kharabovskyi,
Postgraduate student of the Department of Socio-Behavioral, Humanitarian
Sciences and Economic Security,
Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine*

ADAPTIVE MECHANISM FOR ENSURING FOOD SECURITY

Зростання чисельності населення планети, збільшення середньої тривалості життя, посилення вимог до якості й безпечності продуктів харчування, зміна кліматичних умов, урбанізації, конфлікти та в останні кілька років ще й COVID-19 загострюють проблему забезпечення продовольчої безпеки. Україна, завдяки потенціалу сільського господарства, виконує важливу роль щодо недопущення глобального голоду, зокрема шляхом експорту зернових культур. Подальше домінування експорту сировини провокує виникнення нових загроз для продовольчої безпеки, які пов'язані із

обмеженістю пропозиції основних продуктів українського виробництва та економічною доступністю продовольства для широких верств населення. Розроблений адаптаційний механізм орієнтований на активізацію участі українських учасників в числі сільськогосподарських підприємств та підприємств переробної промисловості у глобальних ланцюгах доданої вартості шляхом пропозиції на внутрішньому та зовнішньому ринках готової продукції із вищою доданою вартістю. Реалізація розробленого механізму актуальне з позиції досягнення політичних, економічних й соціальних аспектів в забезпеченні продовольчої безпеки.

The accretion of the global population, increase in average life expectancy, increased requirements for the quality and safety of food products, changes in climatic conditions, urbanization, conflicts and, in the last few years, also COVID-19 exacerbate the problem of food security. Thanks to the potential of agriculture, Ukraine plays an important role in preventing global hunger, in particular through the export of grain crops. The continued dominance of the export of raw materials provokes the emergence of new threats to food security, which are associated with the limited supply of basic products of Ukrainian production and the economic availability of food for broad segments of the population.

The purpose of the study is specification the parameters of the functioning of agro-industrial clusters with the next development of an adaptation mechanism for ensuring food security.

During the development of the adaptation mechanism for ensuring food security, the following methods were applied: induction and deduction, comparison and systematization - in the study of the essential characteristics of the terms "cluster" and "agro-industrial cluster"; synthesis and analysis — to characterize the influence of the increase in grain export volumes on the development of agriculture and the food and processing industry; morphological analysis — to clarify the parameters of the synergistic effect that occurs during the functioning of the cluster; modeling – to develop an adaptation mechanism; graphic — for visual presentation of theoretical and methodical material; abstract-logical — for theoretical generalizations and research conclusions.

It is substantiated that in modern conditions, the process of ensuring food security requires paying attention not only to the problems of the production of basic food products, but also to the formation of conditions for the economic availability of food, which is directly related to the efficiency of the functioning of enterprises and the improvement of their competitive positions on the domestic and foreign markets. in particular through participation in chains of added value. The developed adaptation mechanism is aimed at intensifying the participation of Ukrainian participants, including agricultural enterprises and enterprises of the food and processing industry, in global value-added chains by offering finished products with a higher added value on the domestic and foreign markets. The implementation of the developed mechanism is relevant from the point of view of achieving political, economic and social aspects in ensuring food security.

Ключові слова: *продовольча безпека, адаптаційний механізм, агропромисловий кластер, продовольство, глобальний ланцюг доданої вартості*

Key words: *food security, adaptation mechanism, agro-industrial cluster, food, global value added chain*

Постановка проблеми. Доволі часто проблематика забезпечення продовольчої безпеки розглядається лише в площині самозабезпечення основними продуктами, що можна вважати не лише надто вузьким, але, в поточних умовах глобалізації, орієнтації на формування постіндустріального суспільства, необхідності дотримання принципів сталого розвитку та подальшої трансформації національної економіки, й недостатньо вірним підходом. Сучасні реалії вимагають розгляду продовольчої безпеки виходячи із трьох аспектів, тобто політичного, економічного та соціального, що осучаснює й розширює процес її забезпечення, адже йдеться про: удосконалення державного регулювання експорту й імпорту продовольства для досягнення повноцінного, якісного й безпечного харчування усіх верств населення; сприяння власному виробництву продовольства й уможливлення фізичного й економічного доступу до них усіх членів суспільства; стимулювання технологічного поступу

товаровиробників, створення нових робочих місць, розвиток сільських територій й збереження природних ресурсів. Виходячи із таких міркувань процес забезпечення продовольчої безпеки є загалом надзвичайно складним, що підштовхує до деталізації кожної окремої проблеми та пошуку шляхів її вирішення із подальшим узгодженням загального спрямування в умовах національної економіки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика забезпечення продовольчої безпеки досліджується такими науковцями як О. Білорус, І. Бінько, Ю. Валетова, В. Геєць, К. Голівкова, Л. Дейнеко, В. Єрмоленко, С. Кваша, В. Ковальов, С. Лушпаєв, Л. Міляр, Я. Пушак, Р. Трінько, В. Шлемко та інші. Питанням формування кластерів приділили увагу М. Кропивко [4], М. Портер [3], П. Саблук [4] та інші.

Метою статті є уточнення параметрів функціонування агропромислових кластерів із подальшим розробленням адаптаційного механізму забезпечення продовольчої безпеки.

Виклад основного матеріалу досліджень. В межах останнього десятиліття аграрне виробництво в нашій країні забезпечує не лише підтримання певного необхідного рівня продовольчої безпеки, але стало справжнім локомотивом національної економіки, який через експортну орієнтацію створює умови для погашення суттєвих коливань під впливом раніше існуючих та новітніх загроз, зокрема COVID-19 та військової агресії Російської Федерації. Зазначене ґрунтується на аналітичних даних Державної служби статистики, у відповідності з якими у 2020-му році, при внутрішньому споживанні зернових культур у кількості 5,4 млн. тонн, виробництво склало 72,3 млн. тонн, що уможливило експорт більше 50 млн. тонн [1, с. 38], а відтак забезпечило надходження такої важливої для стабілізації ситуації в національній економіці валютної виручки. Подальша експортна орієнтація буде мати тенденцію до посилення в наслідок сприятливої ситуації для українських товаровиробників, яка складається на світових ринках продовольства, що загалом відповідає змісту гіпотези про зростання попиту на продукти

харчування під впливом збільшення чисельності й доходів населення планети. На нашу думку, окрім збільшення кількості населення, потреба в харчуванні зростає також через підвищення тривалості життя, а також зміни раціону споживачів, коли перевагу надається продуктам тваринного походження із більш складним циклом виробництва для якісного задоволення первинних потреб в їжі. Попри це саме виробництво розвивається менш активно через погіршення кліматичних умов та посилення тенденції до урбанізації, що обмежує ресурсну базу. Загалом вплив усіх цих факторів створює додаткові можливості для українських товаровиробників, але водночас й посилює сировинну орієнтацію національної економіки, що не може залишатися поза увагою безпекознаців в ракурсі формування таких нових загроз як: посилення конкуренції між країнами експортерами продовольства за більш перспективні ринки, зокрема країн Близького Сходу; зростання вимог до якості продуктів харчування; технологічний поступ стосовно переробки, транспортування й зберігання продуктів харчування, що збільшує відставання українських товаровиробників від іноземних конкурентів; намагання економічно розвинутих країн створювати більше доданої вартості, залишаючи сировино орієнтованим лише трудомістке виробництво. Ознаки визначених загроз проявляються уже в межах кількох останніх років, що прослідковується в структурі експорту й імпорту сільськогосподарської та харчової продукції у 2021 р. (рис. 1).

Деталізація кожної групи засвідчила, що в межах сформованої сукупності частка зернових культур в експорті склала 45,8% і у порівнянні із 2020 р. мало місце зростання величини цієї групи у вартісному виразі на 31,2%. Відмінність обох структур полягає перш за все в тому, що Україна експортує сировину, а імпортує готову продукцію із високою доданою вартістю, що створена іноземними товаровиробниками і безперечно негативно впливає на рівень продовольчої безпеки нашої країни в ракурсі вище окреслених політичних, економічних та соціальних аспектів. Така ситуація нами пов'язується з

трансформацією економічної системи України, зокрема приватизаційними процесами та реалізацією земельної реформи.

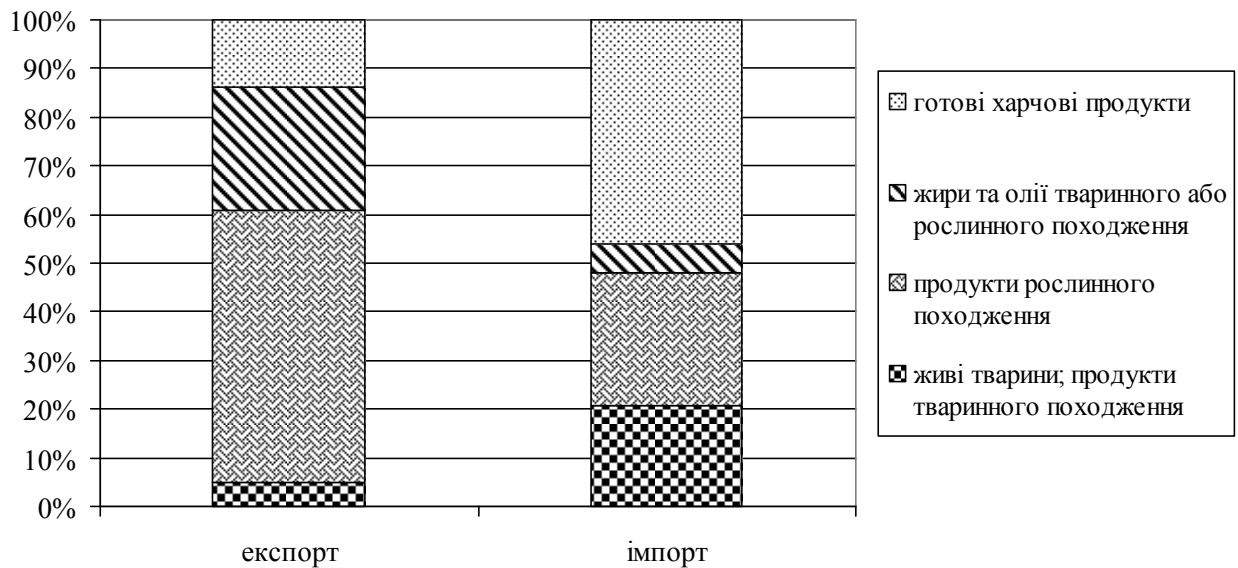

Рис. 1. Структура експорту й імпорту сільськогосподарської та харчової продукції у 2021 р., сформовано за основі [2, с. 24]

При суттєвому зростанні виробництва зернових культур сільськогосподарськими підприємствами фактичні результати уже діяльності підприємств переробної промисловості вказують на зменшення пропозиції продуктів харчування по усіх позиціях в межах останнього десятиліття, що знову ж таки вказує на ще один ракурсі проблематики забезпечення продовольчої безпеки. Йдеться про те, що сільськогосподарські підприємства орієнтовані на експорт зерна, тобто сировини із мінімальною доданою вартістю, при цьому скорочуючи площі та обсяги виробництва менш рентабельних культур. Переробна промисловість зазначає втрат через невикористання виробничих потужностей для задоволення потреб внутрішнього і зовнішнього ринків на що вказує як зменшення обсяги виробництва продуктів харчування, так і частка готових харчових продуктів в експорті. Загалом формується негативна тенденція щодо забезпечення продовольчої безпеки через домінування інтересів окремих товаровиробників над державними у всіх трьох означених вище аспектах:

- нездатність задовольнити потреби населення в усіх необхідних для підтримання життєдіяльності й розвитку організму продуктах харчування;
- втрата конкурентних позицій на окремих сегментах ринку продуктів харчування вітчизняного виробництва, зокрема тих, що потребують складного технологічного процесу виробництва;
- скорочення власного виробництва продуктів харчування та заповнення внутрішнього ринку іноземною продукцією нижчої якості і за вищу ціну;
- ліквідація робочих місць на підприємствах переробної промисловості із подальшим зменшення рівня доходу населення, а відтак й економічної доступності до продовольства;
- поглиблення сировинної орієнтації національної економіки із посиленням залежності від зміни кон'юнктури на світових ринках.

Безперечно, що нами визначено лише ключові моменти, які потребують пошуку шляхів вирішення проблеми в сфері продовольчої безпеки на рівні не окремого товаровиробника, а макrorівня, виходячи із поточної ситуації щодо трансформації економічної системи в Україні.

В наслідок того, що агропромислові кластери не набули необхідного рівня поширення в Україні, доцільно загалом з'ясувати сутність та особливості функціонування кластерних структур як унікальної форми горизонтальної й вертикальної взаємодії різного за спеціалізацією та формою організації бізнесу. У перекладі з англійського під терміном «cluster» розуміють об'єднання, скупчення, щось аналогічне на бджолиний рій, щітку з тисячі прутиків, географічно близькі об'єкти. Першість в науковому визначенні сутності кластеру належить М. Портеру, який охарактеризував його як «...сконцентровану за географічною ознакою групу взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, поставників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (університетів, агентств стандартизації, а також торговельних об'єднань) в певних галузях, які конкурують, але разом з тим ведуть спільну роботу» [3, с. 256]. В основі посилення узгодженої взаємодії між кількома підприємствами

було покладено агломераційний підхід, у відповідності до якого така взаємодія була можлива за умови величини транспортних витрат не вище за середні. В сучасних розробках значення географічної близькості дещо зменшене, зокрема через посилення глобалізаційних процесів, які підштовхують до створення транснаціональних кластерів. Поруч з цим, незмінним залишилося сприйняття кластера як «...об'єднання однорідних елементів, що можна розглядати як самостійну одиницю, що має певні властивості, виконує суспільні функції з ефективністю більшою, ніж одиничний елемент, та який управляється як єдине ціле» [4, с. 6]. Осучасненими ознаками стало як наявність одного або кількох лідерів в межах учасників кластера, так й стійкі довготривалі зв'язки, які сприяють формуванню синергетичного ефекту, який утворюється завдяки:

- зниженню трансакційних витрат;
- кооперації підприємств із технологічно інтегрованими виробничо-збутовими процесами;
- покращенню конкурентних позицій із виходом на нові сегменти ринку та розширенню асортименту продуктів;
- взаємній підтримці учасників у доступі до ресурсів;
- пропозиції на ринку продукту, вищої цінності для споживача;
- формуванню лідируючих позицій в бізнес-середовищі певного регіону із прихильним ставленням місцевих органів влади та населення;
- інноваційній активності учасників кластеру, які завдяки об'єднанню інтелектуального потенціалу спроможні запропонувати ринку нові рішення актуальних проблем;
- більш повному використанню природньо-ресурсного потенціалу певної місцевості.

Агропромислові кластери характеризують й рядом специфічних параметрів, які не можуть залишитися поза увагою. Такими параметрами можна вважати:

- географічну прив'язку до місця функціонування більшості підприємств, зокрема сільськогосподарських й промислових;

- узгодження процесу застосування аграрних й індустріальних технологій для виробництва конкурентоспроможних й безпечних продуктів харчування;
- тривалість співпраці через постійно існуючу потребу в продуктах харчування для населення як результату діяльності такого кластеру;
- розподіл ризиків поміж учасниками кластеру;
- підвищення адаптивності до зміни природніх умов вирощування сільськогосподарської продукції та кон'юктурних коливань на світових й внутрішньому ринку продовольства;
- циклічність біологічного процесу виробництва сільськогосподарської продукції, що впливає на інтенсивність роботи інших учасників кластеру;
- сезонні коливання в ціні сировини, наприклад зернових культур, які впливають на результати фінансово-господарської діяльності усіх учасників кластеру;
- необхідність включення до складу кластеру транспортних та збутових підприємств через віддаленість від основної групи споживачів;
- важливість залучення наукових установ (для виведення нових сортів зернових культур, які стійкі до кліматичних змін; застосування новітніх компонентів при виробництві продуктів харчування) та навчальних закладів (підготовка фахівців, які будуть працювати із складною сільськогосподарською та промисловою технікою з вищим рівнем автоматизації).

Охарактеризовані специфічні параметри дозволяють стверджувати, що, задля ефективного функціонування й виконання функцій і в сфері забезпечення продовольчої безпеки, учасниками агропромислового кластеру із рослинною спеціалізацією й виготовленням готових продуктів харчування повинні стати постачальники (посівний матеріал, засоби захисту рослин, добрива), виробники (сільськогосподарські підприємства та підприємства переробної промисловості (ППП)), збутові організації (оптова й роздрібна торгівля), науково-дослідні (інноваційні розробки) та навчальні заклади (підготовка кадрів). Ключову роль повинні відігравати сільськогосподарські підприємства та підприємства харчової й переробної промисловості, адже перші здійснюють виробництво й

первинну обробку зерна, а другі – вторинну обробку із створенням готової продукції та її упаковкою. Інтерес перших полягає у створенні альтернативного варіанту реалізації зернової продукції, тобто зниження тиску зі сторони зернотрейдерів, які використовують період збирання урожаю для заниження цін. Другі отримують надійного постачальника сировини для завантаження власних потужностей та пропозиції на ринку готової продукції із високою доданою вартістю. Залучення торговельних посередників сприяє пришвидшенню обороту коштів та контролю за цінами, що у поєднанні із науковими установами та навчальними закладами дозволяє охопити вищі позиції в моделі глобальних ланцюгів доданої вартості, тобто умовної підкови. В сукупності формування агропромислового кластеру дозволяє збільшити глобальний ланцюг доданої вартості завдяки участі українських підприємств із створенням ними більшої доданої вартості. Поточна ситуація характеризується зростанням активності вітчизняних сільськогосподарських підприємств в таких ланцюгах виключно лише завдяки збільшенню обсягів експорту сировини. Активізація створення й розвитку агропромислових кластерів закладе умови участі більшої чисельності українських учасників із пропозицією на внутрішньому і світових ринках готової продукції, тобто із збільшенням доданої вартості й позитивним впливом на забезпечення продовольчої безпеки у всіх трьох раніше окреслених аспектах.

В межах розробленого адаптаційного механізму (рис. 2) чітко виділено три блоки, які характеризують: поточну ситуацію, що склалася через трансформацію економічної системи України; моделювання створення й розвитку агропромислових кластерів як складових глобальних ланцюгів доданої вартості із уточненням цілей, завдань й пріоритетів державної політики; очікувані результати у розрізі ключових аспектів продовольчої безпеки, тобто політичного, економічного та соціального.

Окремі моменти розробленого адаптаційного механізму потребують наступних уточнень:

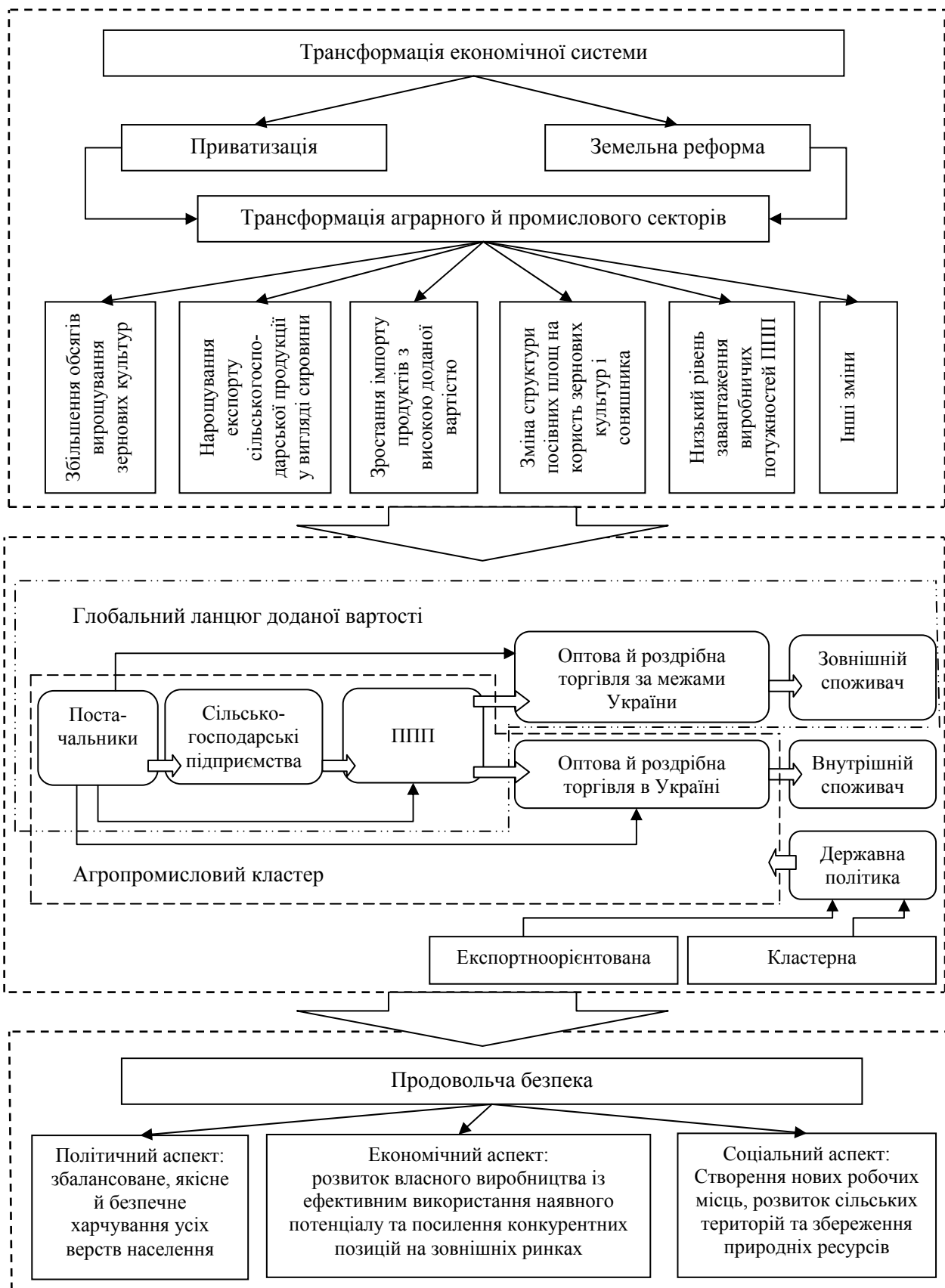

Рис. 2. Адаптаційний механізм забезпечення продовольчої безпеки в умовах трансформації економічної системи України, розроблено автором

- розроблений механізм орієнтований на формування агропромислових кластерів із зерновою спеціалізацією та подальшим виготовленням готової продукції, зокрема борошна, хліба і хлібобулочних виробів, макаронів, кондитерської продукції тощо. Зазначене ґрунтується на виявлених тенденціях щодо зростання сировинної орієнтації в експорті сільськогосподарської продукції при одночасній втраті конкурентних позицій на внутрішньому ринку. Безперечно, що сама ідея може бути розвинута й стосовно інших видів сільськогосподарської продукції;

- в графічному вигляді здійснена спроба показати контури глобальних ланцюгів доданої вартості та агропромислового кластеру. В першому випадку додана вартість, на відміну від поточної ситуації, коли вона формується фактично виключно виробниками сільськогосподарської продукції із подальшою реалізацією зернових культур іноземним зернотрейдером за недостатньо вигідними умовами, передбачає розширення кола ланок за рахунок українських ППП. Одночасно визначається склад агропромислового кластеру, який й сприятиме збільшенню величини доданої вартості створеної в межах нашої країни;

- нами підтверджено важливість подальшої орієнтації в розвитку експортного потенціалу країни, але виходячи із можливості пропозиції на зовнішніх ринках продовольства із вищим рівнем доданої вартості, тобто у вигляді готової продукції. Кластерна політика держави повинна відповідати базовим чотирьом типам, які запропонував М. Портер, тобто «...каталітичному, підтримуючому, директивному та інтервенціоністському» [3, с. 277], які різняться ступенем участі та функціями держави в таких структурах;

- до умовної групи «постачальники» нами включені логістичні компанії, які забезпечують виробничі структури насінням, засобами для захисту рослин й добривами, необхідними компонентами для виготовлення широкого асортименту харчових продуктів, а також наукові установи й навчальні заклади;

- окрім досягнення цілей стосовно політичного, економічного й соціального аспектів забезпечення продовольчої безпеки, необхідно відзначити й отримання раніше розглянутого синергетичного ефекту стосовно усіх учасників агропромислового кластеру;

- реалізація розробленого адаптаційного механізму уможливорює як більш повне задоволення потреб споживачів у продуктах харчування на внутрішньому ринку, так й розвиток експортного потенціалу у складі глобальних ланцюгів доданої вартості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Процес забезпечення продовольчої безпеки в сучасних умовах вимагає приділення уваги не лише проблемам виробництва основних продуктів харчування, але й формуванню умов для економічної доступності продовольства, що безпосередньо пов'язано із ефективністю функціонування підприємств й покращенням їх конкурентних позицій на внутрішньому й зовнішньому ринках, зокрема через участь в глобальних ланцюгах доданої вартості. Поточна орієнтація на нарощування обсягів експорту зернових культур сприяє вирішенню тактичних завдань, тобто стабілізацію національної економіки через валютні надходження, коли в стратегічному вимірі поступово формується загроза для продовольчої безпеки у вигляді сировинної орієнтації економіки та пропозиції на зовнішніх ринках продукції із невисокою величиною доданої вартості. Застосування розробленого механізму спрямовано на активізацію участі українських підприємств, зокрема переробної промисловості, та науково-освітніх установ в глобальних ланцюгах доданої вартості, результатом чого повинна бути пропозиція харчової продукції із високим рівнем доданої вартості. Подальшого дослідження потребує процес зниження трансакційних витрат в межах агропромислового кластеру для покращення результатів його функціонування.

Література

1. Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України 2020. / за ред. О. Прокопенка. Київ : Державна служба статистики України, 2021. 59 с.
2. Зовнішня торгівля України 2021 / за ред. В. Кругляк. Київ : Державна служба статистики України, 2021. 134 с.
3. Портер М. Конкуренция: пер. с англ. Москва: Время, 2005. 620 с.
4. Саблук П.Т., Кропивко М.Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 3–12.

References

1. State Statistics Service of Ukraine (2021), *Balansy spozhyvannia osnovnykh produktiv kharchuvannia naseleenniam Ukrainy 2020* [Balances of consumption of basic food products by the population of Ukraine 2020], Derzhkomstat, Kyiv, Ukraine.
2. State Statistics Service of Ukraine (2021), *Zovnishnia torhivlia Ukrainy 2021* [Foreign trade of Ukraine 2021], Derzhkomstat, Kyiv, Ukraine.
3. Porter, M. (2005), *Konkurentsia* [Competition], Vremya, Moskva, Rossiyskaya Federatsiya
4. Sabluk, P.T. and Kropyvko, M.F. (2010), “Clustering as a mechanism for increasing the competitiveness and social orientation of the agrarian economy”, *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 3–12.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2022 р.